

**ҲАДИС ИЛМИГА ОИД АСАРЛАР ТАСНИФИ ВА НУХБАТУЛ
ФИКАР ҲАМДА НУЗҲАТУН НАЗАР АСАРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ-
УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Мадаминов Шокиржон Абдулмиталибович

“Кўкалдош” ўрта махсус ислом билим юрти мударриси

Телефон рақами: 974618646

Электрон почта манзили: shokirjonmadaminov67@gmayl.com

Аннотация: Мазкур мақолада ҳадис илмига оид асарларнинг шаклланиши, таснифи ва илмий тараққиёти, шунингдек, Ибн Ҳажар Асқалонийнинг “Нухбатул фикар” ҳамда “Нузҳатун назар фи тавзиҳи Нухбатил фикар” асарларининг илмий-услубий хусусиятлари тадқиқ этилади. Ҳадис илмига оид манбаларнинг турли йўналишлар бўйича таснифланиши, уларнинг ҳадисларни ривоят қилиш, тадвин этиш, ровийлар ҳолатини ўрганиш ва ҳадисларнинг қабул қилинишига доир мезонларни ишлаб чиқишидаги ўрни ёритилади. Шунингдек, “Нузҳатун назар” асарининг “Нухбатул фикар”да баён этилган ҳадис истилоҳларини шарҳлаш, уларни тизимлаштириш ва ўзаро мантиқий боғлиқликда таҳлил қилишидаги ўзига хос жиҳатлари очиб берилади. Тадқиқотда муаллифнинг ихчам баён, истилоҳларни аниқ таърифлаш, умумий қоидалардан хусусий масалаларга ўтиш, мисоллар орқали тушунтириш ҳамда ҳадис илмининг назарий ва амалий жиҳатларини уйғунлаштириш усуллари алоҳида эътибор қаратилади. Мақолада мазкур асарнинг ҳадис истилоҳларини ўрганишидаги илмий аҳамияти ва ҳадисшунослик таълимидаги ўрни асосланади.

Калим сўзлар: ҳадис илми, ҳадис асарлари, тасниф, ҳадис истилоҳлари, Ибн Ҳажар Асқалоний, Нузҳатун назар, Нухбатул фикар, илмий услуб, ҳадис методологияси.

Аннотация: This article examines the formation, classification, and scholarly development of works related to the science of hadith, as well as the scholarly and

methodological characteristics of Ibn Hajar al-‘Asqalani’s Nuzhat al-Nazar fi Tawdih Nukhbat al-Fikar. It explores the classification of hadith sources according to their various fields and highlights their role in the transmission and compilation of hadith, the study of narrators, and the development of criteria for determining the acceptability of hadith reports. Particular attention is given to the distinctive features of Nuzhat al-Nazar in explaining, systematizing, and analyzing the hadith terminology presented in Nukhbat al-Fikar within a coherent logical framework. The study also focuses on the author’s methods of concise exposition, precise definition of technical terms, transition from general principles to specific issues, explanation through examples, and integration of the theoretical and practical dimensions of hadith studies. The article substantiates the scholarly significance of this work in the study of hadith terminology and its role in the teaching of hadith studies.

Keywords: *science of hadith, hadith works, classification, hadith terminology, Ibn Hajar al-‘Asqalani, Nuzhat al-Nazar, Nukhbat al-Fikar, scholarly methodology, hadith methodology.*

Кириш: Ҳадис илми Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинган ҳадисларнинг ривояти, санади, матни ва ровийларига оид масалаларни ўрганувчи муҳим илм соҳаларидан бири ҳисобланади. Ушбу илмнинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнида ҳадисларни тўплаш, уларни таснифлаш, ровийлар ҳолатини тадқиқ этиш, ривоятларнинг ишончлилиги даражасини аниқлаш ҳамда ҳадис истилоҳларини тизимлаштиришга бағишланган кўплаб асарлар яратилган. Мазкур асарлар ҳадис илмининг назарий ва амалий асосларини шакллантиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилган.

Ҳадис илмига оид китоблар мазмун, мақсад ва услуб жиҳатидан турлича бўлиб, уларни муайян илмий мезонлар асосида таснифлаш мумкин. Жумладан, ҳадисларни жамлаш ва ривоят қилишга бағишланган асарлар, ровийлар ва уларнинг ҳолатини ўрганувчи китоблар, ҳадис илмининг истилоҳ ва қоидаларини баён қилувчи мусталаҳ асарлари, шунингдек, мухтасар матнлар, уларга ёзилган шарҳлар ва ҳошиялар ҳадис илми адабиётининг асосий

йўналишларини ташкил этади. Бу асарларнинг ҳар бири ҳадис илмининг муайян жиҳатини ёритиш билан бирга, мазкур илмнинг тадрижий ривож ва илмий меросининг шаклланишида ўзига хос ўрин тутади.

Ҳадис илмига оид мусталаҳ асарлари орасида Ибн Ҳажар Асқалонийнинг “Нухбатул фикар фи мусталаҳи аҳлил асар” асарига ёзган “Нузҳатун-назар фи тавзиҳи Нухбатил фикар” номли шарҳи алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу асар ҳадис илмининг асосий истилоҳ ва қоидаларини тизимли равишда баён этиш, уларнинг мазмунини шарҳлаш ҳамда масалалар ўртасидаги мантиқий боғлиқликни очиб беришга қаратилган. Муаллифнинг мухтасар матнни кенгайтириб шарҳлаш, истилоҳларни таърифлаш, уларнинг турларини ажратиш ва масалаларни илмий асосда изоҳлаш усули асарнинг муҳим илмий-услубий хусусиятларини намоён этади.

Мазкур мақолада ҳадис илмига оид китобларнинг асосий таснифлари, уларнинг мазмун ва услуб жиҳатидан ўзига хос хусусиятлари ҳамда “Нузҳатун-назар” асарининг ушбу адабиётлар тизимидаги ўрни таҳлил қилинади. Шунингдек, асарнинг илмий-услубий хусусиятлари, жумладан, масалаларни тизимлаштириш, истилоҳларни таърифлаш, мухтасар матнни шарҳлаш ва ҳадис илми қоидаларини изчил баён этиш усуллари ёритилади асосий мақсади ҳадис илмига оид асарларнинг таснифини ёритиш, “Нузҳатун-назар” асарининг ушбу адабиётлар тизимидаги ўрнини аниқлаш ва унинг илмий-услубий хусусиятларини таҳлил қилишдан иборат.

Мазкур тадқиқотнинг долзарблиги: Ҳадис илмларининг “ривоят” (ҳадисларни нақл қилиш) ва “дирият” (ҳадис қоидаларини англаш) йўналишларини, “жарҳ ва таъдил” (ровийлар танқиди) тизимини Ибн Ҳажар Асқалоний раҳимахуллоҳ яратган янгича мантиқий ва таҳлилий тизим орқали таҳлил қилиш, бугунги кунда диний матнлар мазмунини турли соҳта ва экстремистик талқинлардан ҳимоя қилишда, ҳадисларнинг саҳиҳлик (ишончлилиқ) даражасини тўғри аниқлашда муҳим илмий асос ва услубий қалқон бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотнинг мақсади: Ҳадис илмига оид муҳим манбалар тизимида

Ибн Ҳажар Асқалонийнинг “Нухбатул фикар” ҳамда “Нузхатун назар” асарлари ўрнини белгилаш ҳамда улардаги илмий-услубий ва методологик хусусиятларни мажмуавий тарзда таҳлил беришдан иборат.

Ушбу мақоланинг илмий аҳамияти ҳадисшунослик, манбашунослик соҳаларида тадқиқот олиб бораётган ёш олимлар, тадқиқотчилар ҳамда диний-маърифий йўналишдаги талабалар учун ҳадис истилоҳларини тушунишда муҳим илмий-назарий ва услубий қўлланма бўлиб хизмат қилиши билан белгиланади.

Асосий қисм:

I. Ҳадис илмига оид асарлар таснифи

Ҳадис илмига оид асарлар мақсади ва тузилишига кўра икки асосий йўналишга бўлинади: 1. Ривоят қилиш жиҳатидан бўлган ҳадис илми. 2. Дироят жиҳатидан бўлган ҳадис илми.

1. Ривоят қилиш жиҳатидан бўлган ҳадис илми: Бу илм Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сўзларини, ишларини, сифатлари ва тақрирларини, ҳамда ҳадиснинг ривоятини, зобти¹ ва лафзларинининг таҳририни ўз ичига қамраб олади. Ушбу илмнинг мавзуси: Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сўзлари, ишлари, тақрирлари ва сифатларидан иборатдир².

Ривоят жиҳатидан ҳадис илми борасида, энг аввал китоб ёзган киши Шом ва Ҳижоз олими, буюк уламолардан бири Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Шиҳоб Зухрийдир³. Бу киши халифа Умар ибн Абдулазиз (60-101 ҳ.й) раҳимаҳуллоҳнинг буйруғига кўра ушбу ишга киришган. Абу Нуайм Имом Моликдан Муҳаммад ибн Ҳасан тариқи билан ривоят қилган: Имом Молик раҳимаҳуллоҳ: “Энг аввал ҳадис илмини ёзган киши Ибн Шиҳоб Зухрийдир”, деб айтган. Бунинг боиси мўъминлар амири Умар ибн Абдулазиз раҳимаҳуллоҳ ҳадис ёдлаган ва ҳадис илми соҳиблари дунёдан ўтиб кетаётганлиги ва улардан

¹ Ровий ўзи ривоят қилган ҳадисни қабул қилган пайтидан бошлаб, бошқаларга етказгунича, уни хатосиз сақлай олиши ва аниқ етказиш қобилияти ровийнинг зобти дейилади. Зобт икки хил бўлади: 1. Қалбнинг зобти. Бунинг маъноси: Ҳадис ўзига етиб келганда ёдлаб олиб, керак бўлганда дарҳол айтиб бериш малакасига эга бўлишдир. 2. Китобнинг зобти. Бунинг маъноси: Ҳадисни ёзиб олгандан бошлаб, уни бошқаларга етказгунича аъло даражада сақлашдир.

² Абдуллоҳ Сирожиддин Ҳусайний. Шарҳул Манзуматил Байкунийяти фи мустолаҳил ҳадис. – Димашк: Мактабату Дорул минҳажил ковийм, 2020. – б 628. 7-бет.

³ Ҳижрий 124-йили вафот этган.

кейин уларга ўхшаш кишилар қолмаётгани ва секин асталик билан бидъат ва хурофотлар тарқалиб бораётганини кўргач, шаҳарлардаги ўз волийларига ва дунё уламоларига мактуб йўллади ва уларга Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини ёзишни амр қилди⁴.

Шундан кейин ҳадисларни ёзма равишда жамлаш ишлари кенг қулоч ёйди. Ислом оламининг барча ерларида бунга бел боғлаган уламолар етишиб чиқди ва улардан ҳар бири ҳадис борасида китоблар ёзишди. Уларга қуйидаги уламоларни мисол тариқасида келтирамиз:

Мадинада Имом Молик ибн Анас раҳимаҳуллоҳ, Маккада Абу Муҳаммад Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайж раҳимаҳуллоҳ, Шомда Абу Амр Абдурраҳмон ибн Амр Авзоъий раҳимаҳуллоҳ, Куфада эса, Абу Абдуллоҳ Суфён ибн Саъид Саврий раҳимаҳуллоҳ, Басрада Абу Салама Ҳаммод ибн Салама ибн Дийнор раҳимаҳуллоҳлар ҳадисларни жамлаб китоблар тасниф қилишди⁵. Шу тариқа ҳадислар жамланиб тасниф қилинишда давом этди.

2. Дироят жиҳатидан бўлган ҳадис илми: Бу илм билан ривоятнинг ҳақиқати, унинг шартлари, турлари, ҳукмлари ва ровийнинг ҳоли, ровийларнинг шартлари, ҳамда ривоят қилинган ҳадис турлари ва унга тегишли бўлган нарсалар ўрганилади.

Ривоят қилинган ҳадис турлари: Ҳадислар қайси мақсадга кўра жамлаб тасниф қилинганига қараб бир неча турга бўлинади: Улар қуйидагилардир:

1. Жавомеъ ва Жомеъ: Бу тасниф қилинган китобда ҳадиснинг барча қисмлари жамланган бўлади. Яъни, ҳадислар маълум бир мавзу асосида эмас балки, барча мавзу ва бобларга тегишли бўлган ҳадислар жамланади. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг “Саҳиҳул Бухорий” асарини мисол қилишимиз мумкин⁶.

2. Сунан. Бу номдаги китобларда таҳорат, намоз, рўза, закот каби фикҳий

⁴ Абдуллоҳ Сирожиддин Ҳусайний. Шарҳул Манзуматил Байкунийяти фи мустолаҳил ҳадис. – Димашк: Мактабату Дорул минҳажил қовийм, 2020. – 6 628. 10-бет.

⁵ Абдуллоҳ Сирожиддин Ҳусайний. Шарҳул Манзуматил Байкунийяти фи мустолаҳил ҳадис. – Димашк: Мактабату Дорул минҳажил қовийм, 2020. – 6 628. 11-бет.

⁶ Саййид Абдулможид Ғоврий. Мўъжамул мустолаҳатил ҳадисийя. – Байрут: Дору Ибн Касир, 2012. – 6 793. 274-бет.

бобларга кўра тартибланган ҳолда ҳадислар жамланган бўлади. Бунга Имом Абу Довуднинг “Сунани Абу Довуд” асарини мисол қилишимиз мумкин⁷.

3. Масонийд. Бу “муснад” сўзининг жами бўлиб, бу жойда бундан ирода қилинган нарса алифбо ҳарфларига ёки исломга биринчи кирганлиги жиҳатидан ёки насабининг улуғлиги эътиборидан саҳобаларнинг тартибига кўра ҳадислар зикр қилинган китоблардир. Бунга мисол қилиб Имом Аҳмаднинг “Муснад” асарини келтиришимиз мумкин⁸.

4. Маъжум. Бу “муъжам” сўзининг жами бўлиб, бу китобда ҳадислар шайхларнинг тартибига кўра зикр қилинади. Шайхларнинг тартиби шайхнинг аввал вафот этиши эътиборидан ёки алифбо ҳарфлари эътиборидан ёки фазилат эътиборидан ёки илм ва тақвода биринчилик эътиборидан бўлиши мумкин. Лекин, кўпинча алифбо ҳарфлари эътиборидан тартибланади. Бу қисмга Имом Ҳофиз Сулаймон ибн Аҳмад Табаронийнинг “Муъжамул кабийр, муъжамул авсат ва муъжамус соғийр” номли ҳадис китоблари мисол бўлади.

5. Ажзо. Бу “жуз” сўзининг жами бўлиб, бу китобда бир кишидан ривоят қилинган ҳадислар жамланган бўлади. Бунга Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анхунинг ҳадислари жузи ва Молик раҳимаҳуллоҳнинг ҳадислари жузини мисол қилишимиз мумкин. Гоҳида “Ажзо” лафзини битта мавзу атрофида жамланган ҳадис китобига ҳам ишлатилади. Бунга Имом Бухорийнинг “Жузъу рофъул ядаини фис солат” китоби мисол бўлади.

6. Мустаҳражот. Бу “Истихroj”, сўзидан иштиқоқ қилиб олинган. Бунинг истилоҳий маъноси, муҳаддис ҳадис китобларидан бўлган бир китобни олиб, унинг ҳадисларини китоб соҳибининг туруқидан бошқа бўлган ўзининг санади билан таҳриж қилади. У (истиҳroj қилаётган киши) гоҳида китоб эгасининг шайхи ёки унинг юқорисидаги шайхида жам бўлади. Бунга Аҳмад ибн Исмоил Исмоилий, ҳамда Барқонийнинг “Саҳихул Бухорий” асарига ёзган мустаҳroj

⁷ Саййид Абдулможид Ғоврий. Мўъжамул мустолаҳатил ҳадисийя. – Байрут: Дору Ибн Касир, 2012. – 6 793. 407-бет.

⁸ Саййид Абдулможид Ғоврий. Мўъжамул мустолаҳатил ҳадисийя. – Байрут: Дору Ибн Касир, 2012. – 6 793. 710-бет.

китобларини мисол қилсак бўлади⁹.

7. Мустадракот. Бу китобда бошқа китобда тушириб қолдирилган ҳадислар тўлдирилади. Яъни шу китоб соҳиби бошқа китоб муаллифининг шартига мувофиқ келиб, лекин унинг китобига киритилмай қолган ҳадисларни жамлайди. Бунга Ҳоким Абу Абдуллоҳ Найсабурийнинг “Саҳиҳайн” га бўлган “Мустадроку Ҳоким” китобини мисол қилиш мумкин.

8. Атроф. Бу китобда ҳадиснинг қолган қисмига далолат қилувчи ҳадиснинг бир бўлагини зикр қилиш билан билан чекланилади. Масалан, “Иннамал аъмалу биннийяти”, ҳадиси ёки “Буниял исламу ала хомсин”, ҳадисининг шу қисминигина келтирилади. Бунга Абу Масъуд Иброҳим ибн Муҳаммад Димашкийнинг “Атрофус Саҳиҳайн” китоби мисол бўлади¹⁰.

Ҳадис истилоҳлари ҳам мана шу дироят илмига дохил бўлади. Бу фан борасида биринчи бўлиб илмий тасниф қилган, бу илмга асос солган ва қоидаларини тузган киши Қозий Абу Муҳаммад Ромахурмузий раҳимахуллоҳдир. Бу киши 360-ҳижрий санада вафот этган. Бу киши ўз китобини “Ал-Муҳаддис ал-фосил байнар ровий вал воъий”, деб номланган. Лекин ушбу китоб бу фаннинг барча баҳсларини ўзида қамраб олмаган. Шундан сўнг, уламолар томонидан ҳадис истилоҳлари борасида китоблар тасниф қилина бошланди. Ҳар бир даврда бу илм ривожланиб, истилоҳлар борасида ёзилган китоблар ҳам мукаммаллашиб бораверди. Шундан сўнг, Ҳоким Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Найсабурий раҳимахуллоҳ ва бу фан борасида “Маърифату улумил ҳадис” номли китоб тасниф этди. Сўнгра, Ҳофиз Абу Нуъайм Аҳмад ибн Абдуллоҳ Исфажоний раҳимахуллоҳ Имом Ҳоким раҳимахуллоҳнинг “Маърифату улумил ҳадис” номли китобига мустахрож қилиб, “Ал-Мустахрожу ала маърифатил улумил ҳадис” номли китоб тасниф этди. Кейинроқ, Ҳофиз Хатиб Абу Бакр Бағдодий раҳимахуллоҳ ҳадис қоидалари борасида китоб тасниф этиб, бу китобни “Ал-Кифаяту фи илмир

⁹ Саййид Абдулможид Ғоврий. Мўъжамул мустолаҳатил ҳадисийя. – Байрут: Дору Ибн Касир, 2012. – 6 793. 711-бет.

¹⁰ “Мукаддимату Тухфатул Аҳфазий”, “Ар-Рисалатул Мустатрофату” ва “Ат-Тадриб” га қаранг. Ким ҳадис илмига оид тасниф қилинган китобларни ўрганмокчи бўлса, “Мукаддимату Тухфатул Аҳфазий”, “Ар-Рисалатул Мустатрофату” китобларига мурожаат қилсин.

ривояти” деб номлади. Шунингдек, бу киши ривоят қилиш одоби ҳақида ҳам китоб тасниф этган бўлиб, уни “Ал-Жомиъу ли адабиш шайхи вас сомиъи” деб номлаган. Шундан кейин Қозий Иёз раҳимахуллоҳ етишиб чиқди ва бу киши “Ал-Илмаъу фи зобтир риваяти ва тақийидис самоъи” деб номланган китоб тасниф этди. Шулар каби бирин кетин ҳадис истилоҳлари борасида китоблар тасниф қилинаверди.

II. Нухбатул фикар ва Нузҳатун назар асарларининг илмий-услубий хусусиятлари

“Нухбатул-фикар фи мусталаҳи аҳлил-асар” асари Ибн Ҳажар Асқалонийнинг мусталаҳул-ҳадис илмига оид мухтасар, тизимли ва мазмундор асаридир. Бу улуғ асар ёзилгач, уламоларнинг назарлари унга қаратилди ва ҳадис истилоҳлари илмида унга таянилди. Зеро, у асар қисқалиги, тартиблилиги, пухта таҳлил ва таҳқиқ этилгани, ҳамда Ибн Солаҳ раҳимахуллоҳнинг “Маърифату анваъи илмил ҳадис” китобида учрамайдиган бир қатор муҳим ҳадис истилоҳлари турларини ўз ичига олгани билан ажралиб турар эди. Натижада, “Нухбатул фикар” ва унинг шарҳи бўлмиш “Нузҳатун назар” асарлари уламоларининг ўрганиш ва тадқиқ қилиш мавзусига айланди. Шу сабабли унинг шарҳловчилари, мухтасар қилувчилари ва назмга солувчилари жуда кўпайиб кетдики, деярли Ибн Солаҳ раҳимахуллоҳнинг “Маърифату анваъи илмил ҳадис” асари даражасига етди¹¹.

“Нухбатул-фикар фи мусталаҳи аҳлил-асар” асарида аввалги муҳаддислар мероси, хусусан, Ибн Салоҳнинг илмий қарашлари асосида ҳадис истилоҳлари сараланган ва мантиқий тартибда баён қилинган. Асарнинг ўзига хослиги унинг ихчамлиги, истилоҳларни аниқ таърифлаши, ҳадис турларини муайян мезонлар асосида таснифлаши ҳамда мураккаб масалаларни қисқа, аммо мазмундор услубда ифодалашида намоён бўлади. Шу жиҳатдан “Нухбатул-фикар” ҳадис илмига оид асарлар тарихида

¹¹ Розийюддин Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳалабий. Қофвул асари фи софви улумил асари. Муҳаккиқ: Абдулфаттоҳ Абу Ғудла. – Ҳалаб: Мактабул матбуотил исламийя, 1987. – б 237. 24-бет

мухтасарлик, тизимлилик ва илмий баён уйғунлашган муҳим манба сифатида баҳоланади. Кейинчалик мазкур матнга муаллифнинг ўзи томонидан “Нузхатун назари фи тавзиҳи Нухбатил фикари” деб номланган шарҳнинг ёзилиши унинг илмий мазмунини янада очиб берган.

Абдул Фаттоҳ Абу Ғудда раҳимахуллоҳ шундай деган: “Нухбатул фикар” ҳамда, унинг шарҳи бўлмиш “Нузхатун назар” асарлари ҳақида жуда ҳам кўплаб уламолар яхши фикрлар, мақтовлар билдиришган. Бу мақтовлар орасидан Аллома Розийюддин Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳанафий Ҳалабий раҳимахуллоҳнинг бу ҳақида айтган гапларини келтириш билан кифоялансак бўлади. Бу киши ўзининг “Қофвул асари фи софви улумил асари” деган китобида қуйидаги сўзларни келтирган¹². Ҳофиз ибн Ҳажар раҳимахуллоҳ Ибн Солаҳ раҳимахуллоҳ ўз китобида жамлаган ҳадис истилоҳларининг энг муҳимларини, ҳамда унга қўшилган нодир тушунчалар ва қўшимча фойдаларни бир неча саҳифада умумлаштириб қисқа ифода қилди. Ибн Ҳажар раҳимахуллоҳ бу китобни “Нухбатул фикар фи мустолаҳи аҳлил асар” деб номлади. Бу асар ўта қадрли бўлди. Шу боис бу китоб ҳажми кичик бўлсада ҳар бир муҳаддис учун юлдуз каби бўлди. Зеро бу маънода шоирнинг қуйидаги мисралари бор:

Кўзлар юлдузни кичик деб билар ҳар замон,

Кичиклик юлдузда эмас, назарда нуқсон.¹³

Нухбатул фикар китоби ҳадис истилоҳлари борасида ёзилган китобларнинг мағзи, улардан чиқариб олинган хулосаси саналади. Бу асар ёдлаш ва унга мурожаат қилиш осон бўлиши учун жуда қисқа, мухтасар шаклда матнлар қилиб ёзилган. Уламолар орасида бу ёзилган китоб жуда қадрли бўлди. Шунга кўра аҳли илмлар бу матнни ёд олишга жуда эътибор беришди. Бу китобга жуда ҳам кўплаб шарҳлар, хошиялар ёзилди. Ибн Ҳажар раҳимахуллоҳнинг тавсиясига кўра, ўзининг шогирди бўлган Камолиддин

¹² Розийюддин Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳалабий. Қофвул асари фи софви улумил асари. Муҳаққиқ: Абдулфаттоҳ Абу Ғудда. – Ҳалаб: Мактабул матбуотил исламийя, 1987. – б 237. 42-бет.

¹³ Али ибн Султон Муҳаммад Ҳаравий Қорий. Шарҳу Шарҳи Нухбатил фикар фи мустолаҳи аҳлил асар. Муҳаққиқ: Муҳаммад Низор Тамим ва Ҳайсам Низор Тамим. – Девбанд: Ittihad book depot, 1994. – б 920. Ушбу асарга мукаллимани Абдулфаттоҳ Абу Ғудда ёзган. 5-бет.

Шумунний роҳимаҳуллоҳ бу китобга энг биринчи шарҳ ёзган. Шундан кейин ўзлари шарҳ ёзган. Эҳтимол, бу шарҳ у кишини қониктирмаган ёки ўзлари ҳам шарҳлашни хоҳлаган бўлиши мумкин. Зеро, Нузҳатун назар китоби муқаддимасида у кишининг: “Уй эгаси уйда нима борлигини яхшироқ билади”, деб айтган гаплари келтирилган¹⁴.

Бу икки асарнинг асосий хусусиятларини қуйидагича баён қилиш мумкин:

1. Ҳадис илмларини янгича, илгари қилинмаган услубда тақдим қилиш. Бу услуб санад ва матн ҳолатларини чуқур ўрганишга асос бўлади.

2. Бу китобда ҳадисларга оид тақсимотлар, ҳамда ҳадис истилоҳлари баҳсларига тегишли бўлмаган, балки усулул фикр баҳсларига тегишли бўлган масалалар ҳам келтирилган. Масалан: “Мустафийз”, “Умнатнинг ҳадисни қабул қилиши”, мавзулари.

3. Шарҳлашда ортиқча тафсилотлардан сақланиш ва мухтасар қилиш.

4. Шарҳни содда, осон ва тушунарли усулда баён қилиш. Яъни, матн шарҳ ичига киритилади ва у билан уйғунлашиб кетади. Агар матнни ажратиб турувчи қавслар олиб ташланса, иборалар битта бутунга айланиб, унда шарҳ билан матнни бир-биридан ажратиб бўлмай қолади.

5. Ҳадис илмларини баён қилишда янги ва илғор усулни жорий этиш. Бу янги усул аввалги олимлар тартиблаган нарсаларни олдинга ёки орқага ўтказиш билан эмас, балки ҳадис илмларини ўрганишда кенг қамровли янги тасаввурни тақдим этишдан иборатдир.

6. Аниқлик ва кенг қамровлик. Яъни, маълумотларни синчковлик ва пухталиқ билан чуқур ўрганиш ва мавзунинг барча жиҳатларини қамраб олиш.

7. Ҳадис турларини бир-бирига боғлаш ва улар орасидаги алоқа ва муносабатни тушунтириш.

8. Турли баҳсли ва мураккаб масалаларни чуқур таҳлил қилиш ва

¹⁴ Ибн Ҳажар Аскалоний. Нузҳатун Назар фи тавзиҳи Нухбатил фикари фи мустолаҳи аҳлил асар. Муҳаккиқ: Мухаммад Миробий Шохид Қосимий. – Байрут: Дору Ибн Касир, 2015. – б 336. 18-бет.

улардан таҳқиқ қилинган энг муҳимини ажратиб олиш.

9. Бу борада китоб тасниф қилган аввалги муаллифлар йўл қўйган камчиликлардан сақланиш, зеро улар китобларини таснифлашда ва ҳадис турларини тартиблашда муайян тизимга амал қилишмаган.¹⁵

10. Илгариги уламолар меросига таяниш ва уни қайта тизимлаштириш. “Нузҳатун-назар” асарида аввалги муҳаддислар ва мусталаҳул-ҳадис уламоларининг илмий мероси асос қилиб олинган. Ибн Ҳажар ушбу меросни жамлаш, саралаш ва тизимлаштириш орқали уни янада тушунарли ва яхлит шаклда тақдим этган.

11. Илмий ва таълимий услубнинг бирлашиши. Асарнинг баён усули бир томондан илмий аниқлик ва таҳлилга, иккинчи томондан эса ўқувчига матнларни ёдлаб олиши осон бўлишга қаратилган. Шу сабабли ушбу асар ҳадис истилоҳларини чуқур ўрганишда ҳам, ушбу фанни таълим муассасаларида ўқитишда ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Юқорида айтилганидек, уламолар томонидан “Нухбатил фикар” ва “Нузҳатун назар” асарларига кўплаб ҳошия ва шарҳлар ёзилган. Уларга қуйидагиларни мисол тариқасида келтириб ўтамиз:

1. “Нузҳатун назар фи тавзиҳи Нухбатил фикар фи мусталаҳи аҳлил асар”. Ибн Ҳажар Асқалоний раҳимаҳуллоҳ (852-х.й. ваф.)

2. “Натижатун назар фи Нухбатил фикар”. Камолиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Шумунний раҳимаҳуллоҳ (821-х.й. ваф.)

3. “Шарҳу Нухбатил фикар”. Абу Мусо Маррокуший раҳимаҳуллоҳ (823-х.й. ваф.)

4. Камолиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Шумунний раҳимаҳуллоҳ (821-х.й. ваф.)

5. Шиҳобиддин Туфий раҳимаҳуллоҳ (893-х.й. ваф.)

6. Бурҳониддин Муҳаммад ибн Иброҳим Макдисий раҳимаҳуллоҳ (900-х.й. ваф.)

¹⁵ Али ибн Султон Муҳаммад Ҳаравий Қорий. Шарҳу Шарҳи Нухбатил фикар фи мусталаҳи аҳлил асар. Муҳаққиқ: Муҳаммад Низор Тамим ва Ҳайсам Низор Тамим. – Девбанд: Ittihad book depot, 1994. – б 920. Ушбу асарга мукаллимани Абдулфаттоҳ Абу Фудда ёзган. 87-88-бетлар.

7. “Мустолаҳату аҳлил асари ала Шарҳи Нухбатил фикари”. Али Қорий раҳимаҳуллоҳ (1014-ҳ.й. ваф.)

8. “Ал-Явақийту вад дурору би шарҳи Шарҳи Нухбатил фикари”. Муҳаммад Абдурроуф Муновий раҳимаҳуллоҳ (1031-ҳ.й. ваф.)

9. “Қозоул ватори мин Нузҳатин назари”. Бурҳониддин Иброҳим ибн Иброҳим Лақоний раҳимаҳуллоҳ (1041-ҳ.й. ваф.)

10. “Ҳошияту Қутлубғо ал-Ҳанафий” (879-ҳ.й. ваф.) Бу ҳошиянинг номи “Ал-Қовлул мубтакар ала Шарҳи Нухбатил фикар” деб номланади. Ушбу ҳошия муаллифи аниқ, исбот қилинган, тан олинган ҳошиялардан биридир.

11. “Ҳошияту Ибн Аби Юсуф” (906-ҳ.й. ваф.) Бу ҳошия ҳам уламолар томонидан исбот қилинган ва тан олинган ҳошиялардан биридир.

12. “Манҳун нуғбати ала Шарҳин Нухбати”. Имом Розийюддин Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳалабий Ҳанафий раҳимаҳуллоҳ (971-ҳ.й. ваф.) Бу киши Ибнул Ҳанбалий номи билан танилган¹⁶.

Хулоса: Ҳадис илмига оид асарларнинг шаклланиши ва ривожланиши ислом илм-фани тарихида муҳим ўрин тутди. Бу асарларнинг ёзилиши ислом илм-фани тараққиётида муҳим илмий жараёнлардан бири бўлиб, у ҳадисларни асраб-авайлаш, уларни кейинги авлодларга ишончли тарзда етказиш эҳтиёжидан келиб чиққан. Шунингдек, ҳадис илмига оид асарларнинг кейинги даврларда шарҳланиши, ҳошиялар ёзилиши ва қайта тартибга солиниши илмнинг узлуксиз ривожини таъминлаган. Ҳар бир давр уламолари аввалги манбалардаги илмий меросни сақлаган ҳолда, уни ўз замонасидаги таълимий ва тадқиқот эҳтиёжларига кўра ҳадис асарларини шарҳлашган ёки унга ҳошиялар ёзишган. Натижада ҳадис илмига оид асарлар шарият илмини ўрганиш билан бирга, таълим-тарбия жараёнида фойдаланиладиган муҳим қўлланмалар сифатида ҳам хизмат қилган.

Ҳадис илмига оид манбаларнинг мазмун ва услуб жиҳатидан

¹⁶ Ибн Ҳажар Асқалоний. Нузҳатун Назар фи тавзиҳи Нухбатил фикари фи мустолаҳи аҳлил асар. Муҳаккиқ: Муҳаммад Миробий Шохид Қосимий. – Байрут: Дору Ибн Касир, 2015. – б 336. 21-бет.

такомиллашиб бориши натижасида мусталаҳул-ҳадис соҳасида яхлит илмий тизим вужудга келган. “Нузҳатун назари фи тавзиҳи Нухбатил фикар” асари ҳадис истилоҳлари илмига оид энг машҳур ва мўътабар шарҳ асарлардан бири ҳисобланади. Бу асарда мусанниф ўзининг “Нухбатул фикар” асарида ихчам тарзда баён этган ҳадис истилоҳлари ва қоидаларини батафсил шарҳлаб, уларнинг мазмун-моҳиятини очиб берган. Асарда ҳар бир масала мантикий изчиллик асосида ёритилиб, зарур ўринларда муҳаддислар қарашлари, истилоҳларнинг таърифлари ҳамда уларнинг ўзаро фарқлари баён қилинган.

Асар ўзининг илмий пухталиги, услубининг содда ва равлонлиги, шунингдек, ҳадис истилоҳи қоидаларини ихчам ва аниқ тарзда шарҳлагани туфайли асрлар давомида илм даргоҳларида асосий дарсликлардан бири сифатида ўқитилиб келинмоқда. Шу билан бирга, мазкур асар ҳадис истилоҳларини ўрганишда муҳим қўлланма сифатида эътироф этилган бўлиб, унга турли даврларда кўплаб шарҳ, ҳошиялар битилган. Бу эса асарнинг илм аҳли ўртасидаги юксак нуфузи ва илмий қийматидан далолат беради.

“Нузҳатун назар” асарининг энг муҳим хусусиятларидан бири муаллиф томонидан ўз асарини бевосита шарҳланганидир. Илмий анъанада муаллифнинг ўз асарига ўзи шарҳ ёзиши ундаги иборалар, истилоҳлар ва назарий қарашларнинг асл мақсадини энг аниқ ва ишончли тарзда англаш имконини беради. Бежизга муаллиф: “Уй эгаси уйда нима борлигини яхшироқ билади”, деб айтмаган. Шу боис “Нузҳатун назар фи тавзиҳи Нухбатил фикар” асари “Нухбатул фикар” асарининг энг мўътабар шарҳи сифатида эътироф этилган бўлиб, ҳадис истилоҳлари илмини ўрганишда асосий манбалардан бири ҳисобланади. Бугунги кунда ҳам бу асар ҳадис илми соҳасида таълим олувчи талабалар, тадқиқотчилар ва мутахассислар учун энг муҳим манбалардан бири сифатида ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуллоҳ Сирожиддин Ҳусайний. Шарҳул Манзуматил Байқунийяти фи мустолаҳил ҳадис. – Димашк: Мактабату Дорул минҳажил қовийм, 2020. – б 628.
2. Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Асқалоний. Нузҳатун Назар фи тавзиҳи Нухбатил фикар. Муҳаққиқ: Муфтий Муҳаммад Шоҳид ал-Қосимий. – Девбанд: Ittihad book depot, 2007. – б 212.
3. Али ибн Султон Муҳаммад Ҳаравий Қорий. Шарҳу Шарҳи Нухбатил фикар фи мустолаҳи аҳлил асар. Муҳаққиқ: Муҳаммад Низор Тамим ва Ҳайсам Низор Тамим. – Девбанд: Ittihad book depot, 1994. – б 920. Ушбу асарга муқаддимани Абдулфаттоҳ Абу Ғудда ёзган.
4. Ибн Ҳажар Асқалоний. Нузҳатун Назар фи тавзиҳи Нухбатил фикари фи мустолаҳи аҳлил асар. Муҳаққиқ: Муҳаммад Миробий Шоҳид Қосимий. – Байрут: Дору Ибн Касир, 2015. – б 336.
5. Маҳмуд Тохҳан. Тайсиру мустолаҳил ҳадис. – Риёз: Мактабатул маориф, 2011. – б 295.
6. Муҳаммад Анвар Кашмирий. Файзул Борий ала Саҳиҳил Бухорий. 1 – мужаллад. – Лубнон: Дорул кутубил илмийя, 2005. – б 542.
7. Розийюддин Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳалабий. Қофвул асари фи софви улумил асари. Муҳаққиқ: Абдулфаттоҳ Абу Ғудда. – Ҳалаб: Мактабул матбуотил исламийя, 1987. – б 237.
8. Саййид Абдулможид Ғоврий. Мўъжамул мустолаҳатил ҳадисийя. – Байрут: Дору Ибн Касир, 2012. – б 793.